

Graaf Willem I van Holland (1203-1222): ridderschap en machtspolitiek

A. JANSE*

Dankzij een klein boekje van meesterverteller Georges Duby is Willem de Maarschalk (1147-1219), 'de beste ridder ter wereld', bij een groot publiek bekend geworden¹. Aan de hand van het leven van deze modelridder, die roem verwierf in talrijke toernooien en daardoor in de hoogste kringen wist door te dringen, totdat hij zelfs benoemd werd tot regent van de Engelse koning, schetst Duby de ridderlijke mentaliteit. Hij laat zien hoe het mogelijk was dat Willem het uitsluitend dankzij zijn ontombare vechtlust tot adviseur en regent van koningen kon brengen:

Grâce à ce grand corps infatigable, puissant, habile dans les exercices cavaliers, grâce à cette cervelle apparemment trop petite pour entraver par les raisonnements superflus le naturel épanouissement de sa vigueur physique; peu de pensées, et courtes, un attachement têtue, dans sa force bornée, à l'éthique très fruste des gens de guerre dont les valeurs tiennent en trois mots: prouesse, largesse et loyauté².

Volgens de Engelse historici John Gillingham en David Crouch heeft Duby zijn hoofdpersoon met deze kwalificatie echter groot onrecht aangedaan. Willem de Maarschalk was meer dan een succesvolle toernooiridder. Gillingham liet zien dat Willems talenten voor een belangrijk deel tot uiting kwamen in de 'serieuze' oorlogvoering, waarbij het niet alleen aankwam op individuele dapperheid, maar vooral ook op strategisch inzicht en organisatietalent³. Crouch legde de nadruk op Willems 'hoofse' kwaliteiten, zijn sociale vaardigheden en zijn politiek talent. Hij mag dan geen ontwikkeld intellectueel geweest zijn, dat is nog geen reden hem te rekenen onder de houwdegens die hun aanzien uitsluitend aan hun mannelijke kracht en heldenmoed te danken hebben⁴.

De discussie over Willem de Maarschalk is illustratief voor de nieuwe benadering van ridderschap en ridderlijke mentaliteit, zoals die de laatste decennia vooral bij Engelse historici te zien is. Ridderlijkheid werd in het verleden vaak gelijkgesteld aan irrationeel, onrealistisch, onnadenkend en roekeloos gedrag. Johan Huizinga heeft daarvan in zijn *Herfsttij der Middeleeuwen* enkele staaltjes verteld, die ongetwijfeld op de beeldvorming belangrijke invloed hebben gehad⁵. De laatste tijd is echter steeds

* Met dank aan dr. J. J. van Moolenbroek (VU Amsterdam) voor diens fundamentele kritiek op een eerdere versie van dit artikel.

1 G. Duby, *Guillaume le Maréchal ou le meilleur chevalier du monde* (Parijs, 1984); Ned. vert.: *Willem de Maarschalk, de beste ridder ter wereld* (Amsterdam, 1986); Eng. vert.: *William Marshal, the flower of chivalry* (New York, 1986).

2 Duby, *Guillaume le Maréchal*, 186-187.

3 J. Gillingham, 'War and chivalry in the history of William the Marshal', in: *Idem, Richard Coeur de Lion. Kingship, chivalry and war in the twelfth century* (Londen, 1994) 227-242.

4 D. Crouch, *William Marshal. Court, career and chivalry in the Angevin Empire, 1147-1219* (Londen, 1990).

5 J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, A. van der Lem, ed. (S. 1., 1997) 105-107.

duidelijker geworden dat we moeten oppassen een tegenstelling te creëren tussen ridderlijkheid enerzijds en nuchtere, berekenende politiek anderzijds⁶. Ridderlijk gedrag kon heel goed samenvallen met rationeel, resultaatgericht beleid.

Voor deze stelling, die door Gillingham en Crouch is verdedigd aan de hand van het leven van Willem de Maarschalk, kunnen we ook steun vinden in het leven van een jongere tijd- en naamgenoot van de beroemde modelridder, namelijk Willem van Holland. Deze Willem, graaf van Holland van 1203-1222, staat bekend als één van de meest ridderlijke types uit de Hollandse grafelijke geschiedenis, een 'ridder zonder vrees of blaam', wiens belangstelling niet zozeer bij het landsbestuur, maar eerder op het internationale strijdtoneel, avontuurlijke kruistochten en buitenlandse hoven lag⁷. Inderdaad spreekt uit Willems leven niet bepaald een afkeer van reizen en vechten, maar als we zijn loopbaan nauwkeurig nagaan, blijkt zijn ridderlijk gedrag niet in strijd met of zelfs uitvloeisel te zijn van een zorgvuldige, berekenende machtspolitiek.

1 *De Derde Kruistocht*

Willem van Holland werd omstreeks 1170 geboren als de derde zoon van graaf Floris III en Ada van Schotland, die een zuster was van de Schotse koning Willem de Leeuw (1165-1214). Algemeen wordt aangenomen dat Willem zijn ridderlijke opvoeding bij de familie van zijn moeder in Schotland heeft gekregen, maar concrete aanwijzingen in die richting bezitten we niet⁸.

De eerste keer dat Willem in de bronnen verschijnt, is in het kader van de Derde Kruistocht in 1189. Toen na de herovering van Jeruzalem door de moslims in 1187 eindelijk een kruistocht op gang kwam om de christenen in de resterende kruisvaardersstaten bij te staan en een poging te ondernemen de Heilige Stad opnieuw in handen te krijgen, nam ook Willem het kruis aan, evenals zijn vader Floris III. Willem moet toen ongeveer vijfentwintig jaar oud zijn geweest. Opmerkelijk is dat hij in diverse bronnen *Willekinus* wordt genoemd, een verkleinvorm die hij ook op oudere leeftijd lijkt te hebben behouden⁹. Volgens Fockema Andreae had Floris zijn zoon aanvankelijk verboden mee te gaan, omdat hij de familiebelangen in Schotland moest blijven verdedigen. In zijn voorstelling komt Willem naar voren als een representant

6 Een voorbeeld van het samengaan van ridderlijke en rationeel-politieke overwegingen in D. Morgan, 'From a death to a view. Louis Robessart, Johan Huizinga and the political significance of chivalry', in: S. Anglo, ed., *Chivalry in the Renaissance* (Woodbridge, 1990) 93-106.

7 A. B. Mulder-Bakker, 'Willem de eerste, ridder zonder vrees of blaam', *Croniek*, XCIII (1985) 62-77; D. E. H. de Boer, E. H. P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld 880-1580* (Zutphen, 1995) 62.

8 Willems oudere broer Floris was korte tijd kanselier van de koning van Schotland en van 1202-1207 elect van Glasgow, zie De Boer, Cordfunke, *Graven van Holland*, 59. Zie ook S. J. Fockema Andreae, *Willem I en de Hollandse hoogheemraadschappen* (Wormerveer, 1954) 13. De laatste vermoedt dat de Egmondse annalen Willems verblijf in Schotland expres verzwijgen, *ibidem*, 63, maar daarvoor lijkt me geen reden.

9 Zie bijvoorbeeld de brief van Jan van Engeland in 1216 (*comes Wilekinus*), A. C. F. Koch, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299,1, Eind van de 7e eeuw tot 1222* (Den Haag, 1970) nr. 365 (OHZ).

van een doldrieste ridderschap die hunkert naar mogelijkheden riddereer te verwerven op slagvelden¹⁰:

Aan hem, Willem, was niet gevraagd mee te gaan; het gezonde verstand gebood, dat hij zou blijven waar hij was, om steeds te proberen de rechten der familie in het graafschap Ross tot iets waardevols te maken. Maar hij kon het niet uithouden. Hij moest mee, daarheen waar op hel internationale slagveld roem en buit te behalen waren. Niet bij een der grote contingenten sloot hij zich aan. Met zijn oom David van Huntingdon wellicht stak de jonge Willem eerst over naar het, toen nog in wording verkerende, Portugal en streed er in de buurt van Oporto tegen de Moren. Vandaar naar Klein-Azië. Ergens tussen Konstantinopel en Syrië moet Willem het hoofdcontingent bereikt hebben, waar hij bij de keizer zijn vader en zijn oom vond. De eerste ontvangst was niet vriendelijk; graaf Floris verweet zijn oom, dat hij niet gebleven was daar waar zijn aangewezen plicht hem riep. De zeventigjarige keizer zelf heeft de verzoening bewerkstelligd.

Het is aardig bedacht, maar er is niets van waar. In de eerste plaats is er geen enkele reden om aan te nemen dat David van Huntingdon aan de kruistocht heeft deelgenomen. Er waren wel pogingen gedaan de Schotten tot deelname over te halen, maar die hadden weinig succes. Toen Heraclius, de patriarch van Jeruzalem, in 1185 in Reading verscheen om hulp te vragen tegen Saladin, was koning Willem de Leeuw wel aanwezig, maar hij nam — anders dan vele Engelse ridders — het kruis niet aan. In 1188 weigerde hij zelfs de door de Engelse koning gevraagde Saladin-tiende voor de herovering van het Heilige Land te geven. Ook na de dood van Hendrik II in 1189, toen de nieuwe koning Richard zeer concrete plannen maakte om naar het Heilige Land te vertrekken, hielden de Schotten zich voor het grootste deel afzijdig¹¹.

In de tweede plaats is er geen enkele aanwijzing voor de veronderstelling dat Willem op zijn reis naar het Heilige Land de zeeroute heeft genomen. In het voorjaar van 1189 vertrokken diverse vloten met kruisvaarders uit Noordwest-Europa. Eén daarvan vertrok in februari uit Keulen en verenigde zich in Engeland met deelnemers uit Friesland, Luik en Vlaanderen¹². Een tweede vloot voer in april af uit Blexen bij Bremen. In geen van de, soms uitvoerige en goed gedocumenteerde bronnen, is echter sprake van Hollandse deelnemers, laat staan dat de zoon van de graaf als deelnemer zou zijn genoemd¹³. De eerste vloot nam deel aan het beleg van Alvor in het zuiden van Portugal. Deze burcht werd in juni bestormd en verwoest. De tweede lichter werd betrokken bij het beleg van de stad Silves, die zich pas in september 1189

10 FockemaAndrae, *Willem!*, 14-15.

11 A. MacQuarrie, *Scotland and the crusades, 1095-1560* (Edinburgh, 1984) 23, 27-32.

12 Lambertus Parvus, *Annales*, 'Colonienses cum Leodicisibus a Colonia per Renum navibus descendentes in Angliam, cum Fresonibus et Dalmatianis et Flandrensibus, parata classe 55 navium, adicrunt Britanniam, inde ad Hispanias navigaverunt per oceanum', zie editie van G. H. Pertz in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XVI* (Hannover, 1859) 649 (MGH SS).

13 De naam *Bledrente*, die genoemd wordt als vertrekhaven in de *Narratio itineris navalis ad terram sanctam*, in: A. Chroust, ed., *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH Scriptores rerum Germanicarum*, N. S. V (Berlijn, 1928) 179 en noot aldaar, is wel met Walcheren geïdentificeerd, maar dat is reeds door Kurth weerlegd, zie F. Kurth, 'Der Anteil niederdeutscher Kreuzfahrer an den Kämpfen der Portugiesen gegen die Mauren', *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband, VIII* (1911) 131-252, aldaar 165.

overgaf. Aan deze onderneming namen ook Engelsen en Bretoenen deel, maar geen Hollanders¹⁴.

De gedachte dat Willem de zeeroute zou hebben gevolgd, terwijl zijn vader met keizer Frederik Barbarossa over land reisde, kwam ongetwijfeld voort uit de veronderstelling dat Willem tegen de zin van zijn vader aan de kruistocht deelnam. Dit is het enige element in Fockema Andreae's weergave dat op concrete, zij het onbetrouwbare, gegevens berust. Het conflict tussen vader en zoon wordt vermeld in de vroeg veertiende-eeuwse kroniek van Willem Procurator, die het volgende meedeelt¹⁵:

Willem, de jongste zoon van graaf Floris van Holland, is zijn vader op de genoemde reis gevolgd, hoewel deze hem dat ten strengste verbod. Toen zij het Heilige Land naderden, werd hij met moeite door de keizer met zijn vader verzoend.

Deze woorden zijn door de Procurator toegevoegd aan de mededelingen van zijn voornaamste (dertiende-eeuwse) bronnen, het *Chronicon Egmundanum* en de *Rijmkroniek van Holland*. Die weten van dit conflict tussen vader en zoon niets af¹⁶. Aangezien de Procurators versie van het leven van Willem I ook op andere punten aantoonbaar onjuist is, behoeven we aan deze mededeling verder geen waarde te hechten¹⁷.

Een zeer betrouwbaar verslag van de kruistocht van Frederik Barbarossa, de *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, geschreven door een ooggetuige uit de keizerlijke kanselarij die in zijn relaas diverse officiële documenten verwerkt heeft, laat over de reis van Willem geen enkele twijfel bestaan. Op basis van een officiële deelnemerslijst noemt hij 'de grote graaf van Holland, Floris, en zijn zoon(s) en zijn broer Otto, graaf van Bentheim' onder de reisgenoten van de keizer, die in 1189 uit Regensburg in Beieren vertrok¹⁸. De auteur is wel op de hoogte van het feit dat anderen de zeeroute kozen. Hij noemt onder hen de aartsbisschop van Bremen, de landgraaf van Thüringen en de graven van Gelre en Tecklenburg bij name¹⁹. Een veertiende-eeuws fantasierijk gedicht over de kruistocht van de landgraaf van Thüringen, die Floris van Holland

14 Kurth, 'Anteil', 170-208.

15 'Willelmus etiam Florentii Hollandiae comitis junior filius patrem summe prohibentem praedicta via sequitur, qui ad terram Sanctam veniens per Imperatorem vixpatri reconciliatur', zie A. Matthaeus, *Veteris aevi analecta* (Den Haag, 1738) IV, 473. De tekst is niet opgenomen in de nieuwe editie door C. Pijnacker Hordijk, *Willemi capellani in Brederode postea monachi et procurators Egmondensis Chronicon* (Werken Historisch Genootschap, 3e serie, XX; Amsterdam, 1904), die begint met het jaar 1206.

16 A. Kluit, ed., *Historia critica comitatus Hollandiae et Zeelandiae ...* 1:1 (Middelburg, 1777) 1-215; W. G. Brill, ed., *Rijmkroniek van Melis Stoke* (Werken Historisch Genootschap n. s. XL en XLII, 2 dln.; Utrecht, 1885).

17 Vergelijk E. A. Hattinga van 't Sant, F. W. N. Hugenholtz, 'Romantiek in Gelre. Wilhelmus Procurator en de verloving van graaf Willem I van Holland', in: A. M. J. van Buuren, e. a., ed., *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W. P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Utrecht, 1985) 138-146 en Mulder-Bakker, 'Willem de eerste', 74-75.

18 Chroust, *Quellen*, 19: 'comes niagnus de Hollant Florentius et filii eius et frater eius Otto comes de Pentheim'. Een variant heeft filius in plaats van filii.

19 Chroust, *Quellen*, 23.

(niet Willem) onder diens gezellen noemt, kunnen we echter rustig naast ons neerleggen²⁰.

De keuze voor de zeeweg heeft bij sommigen waarschijnlijk een politieke achtergrond gehad, aangezien de keizer zelfde zeeweg uitdrukkelijk had afgewezen²¹. Voor Floris III en zijn zoons was er echter geen enkele reden niet met de keizer de landweg te nemen. Floris had zich al vroeg in de regeringsperiode van Frederik Barbarossa ontpopt als een trouw aanhanger van de Staufische vorst. Zo nam hij deel aan de Italiaanse veldtochten in 1158 en 1176-1178²². Toen de keizer op 27 maart 1188 in Mainz een grote hofdag hield, waartoe alle rijksvorsten werden uitgenodigd, was Floris uiteraard van de partij. Mede dankzij de vurige prediking van Godfried van Würzburg, de geleerde rijkskanselier, namen bijna alle aanwezigen het kruis. Nog nooit hadden adel en kerk zich zo eensgezind achter een keizer geschaard²³.

In het leger van de keizer, dat in 1189 op weg ging en via Wenen, Hongarije, Belgrado, Sofia en Adrianopel door Klein-Azië trok, speelde Floris van Holland een vooraanstaande rol. Blijkbaar behoorde hij tot de kleine kring vertrouwelingen van de keizer die steeds opnieuw met bijzondere verantwoordelijkheid werd belast²⁴. Zijn zoon Willem wordt echter in de reisverslagen niet één keer genoemd. Op zichzelf hoeft dat niet te verwonderen, aangezien Willem nog jong was en in het leger van uitgelezen ridders niet zal zijn opgevallen. We horen pas weer van hem als het kruisleger Antiochië heeft bereikt. Dat leger was toen al sterk uitgedund. Op 10 juni 1190 was de keizer zelf verdronken toen hij zich bij Silifke, een plaats in Cilicië, ongeveer ter plaatse van het huidige dorpje Tekeler, in een sterk stromend riviertje wilde gaan verfrissen²⁵. Zijn gebalsemde lichaam werd begin juli in Antiochië begraven, in een marmeren graf links voor het koor in de kathedraal. Tijdens het verblijf in de stad werd het gedemoraliseerde leger ook nog eens getroffen door een dysenterie-epidemie, waaraan velen stierven. Floris III was één van hen. Hij stierf op 1 augustus 1190 en werd begraven in de kerk van St.-Petrus aldaar, vlakbij het keizerlijk graf²⁶.

Willem werd na de begrafenis van zijn vader opgenomen in het gevolg van Frederik, zoon van Barbarossa en hertog van Zwaben. Volgens de Egmondse Annalen zou Frederik van Zwaben dit gedaan hebben 'niet alleen vanwege de liefde die de hertog en diens vader wederzijds koesterden, maar ook vanwege de hem welgevallige kwaliteiten van deze jongeman'. De suggestie wordt hier gewekt dat Willem als waardevol strijder de gunst te beurt viel om in het gevolg van de zoon van de keizer te mogen reizen. De lovende woorden zijn echter het resultaat van een bewuste ver-

20 H. Naumann, ed., *Die Kreuzfahrt des Landgrafen Ludwigs des Frommen von Thüringen*, MGH Deutsche Chroniken IV. 2 (Berlijn, 1923) nr. 1208, 1746, 2041 en 4289; vgl. Chroust, *Quellen*, 19 noot.

21 E. Eickhoff, *Friedrich Barbarossa im Orient. Kreuzzug und Tod Friedrichs I.* (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft XVII; Tübingen, 1977) 36.

22 De Boer, Cordfunke, *Graven van Holland*, 51.

23 Eickhoff, *Barbarossa im Orient*, 35.

24 Eickhoff, *Barbarossa im Orient*, 46-47.

25 Eickhoff, *Barbarossa im Orient*, 158-160 en kaarten.

26 Eickhoff, *Barbarossa im Orient*, 167. A. Hulshof, ed., 'Egmondsche annalen uit de veertiende eeuw', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XXXV (1914) 40-80, aldaar 57; V. J. G. Roefs, *De Egmondsche abtenkroniek van Johannes a Leydis* (Sittard, 1942) 148.

fraaiing van de oorspronkelijke Annalen-tekst door de grafelijke kapelaan Allinus²⁷. De werkelijkheid was dat alles wat van het enorme kruisleger nog resteerde, en dat waren waarschijnlijk nog maar zo'n duizend man, onder leiding van Frederik van Zwaben kwam te staan. Het leger vertrok uit Antiochië en kwam op 7 oktober 1190 voor Akko aan, dat in handen van de moslims was maar al enige tijd door de christenen werd belegerd. Tijdens het beleg van Akko stierf ook Frederik van Zwaben, op 20 januari 1191²⁸.

Willems ridderlijke imago is in belangrijke mate gevoed door de veronderstelling dat hij na de dood van Frederik van Zwaben nog ongeveer vijfjaar in het Heilige Land heeft rondgezworven. Die suggestie is gebaseerd op de kroniek van Johannes de Beke, die in het midden van de veertiende eeuw schrijft, dat Willem nog vijfjaar na de dood van zijn vader in het Heilige Land verbleef en daar in diverse veldslagen tegen de heidenen roem oogstte. Uit het vervolg blijkt echter dat Beke concreet doelt op Willems prestaties voor Damietta, die in werkelijkheid tijdens Willems tweede kruistocht in 1217-1219 plaatsvonden²⁹. De dertiende-eeuwse *Rijmkroniek* vertelt alleen dat Willem terugkeerde na het overlijden van Frederik van Zwaben, die hem 'vele haven' had geschonken³⁰. Of Willem nog enige jaren in Syrië heeft rondgezworven in het gevolg van Richard Leeuwenhart, is dus op zijn minst twijfelachtig³¹. Het lijkt in ieder geval uitgesloten dat hij zich nog in het oosten ophield nadat Richard Leeuwenhart in september 1192 een wapenstilstand met Saladin had gesloten³². Al met al is er voldoende reden Beke's opmerking ernstig te wantrouwen.

Anders dan Fockema Andreae het heeft voorgesteld, was Willems deelname aan de Derde Kruistocht niet alleen een zaak van persoonlijke dadendrang. Hij reisde in het gevolg van zijn vader, die op zijn beurt meeding als een politieke vertrouweling van de keizer. Naast religieuze bevlogenheid, zal politieke volgzzaamheid een belangrijke rol hebben gespeeld. Deelname was derhalve niet strijdig met het gezond verstand. Bovendien hadden Floris en Willem familiale belangen in het oosten. Floris was de oudste zoon van Dirk VI en Sophia van Reineck. Dirk VI bezocht Jeruzalem waar-

27 O. Oppermann, ed., *Fontes Egmondenses* (Werken Historisch Genootschap, derde serie LX1; Utrecht, 1933) 187. Ik volg hier verder de nieuwe editie van de tekst door J. W. J. Burgers, 'Allinus, grafelijke kapelaan en Egmonds geschiedschrijver', in: G. N. M. Vis, ed., *In het spoor van Egbert. Aartsbisschop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond* (Egmondse Studiën III; Hilversum, 1997) 116-149 (Burgers, 'Allinus', aldaar rr. 20-22: 'Cuius filium Wilhelmum dux Suevie in obsequium suum assumpsit, tum propter patris ipsius ad invicem habitam dilectionem, tum propter eiusdem iuvenis acceptabilem sibi slrennuitatem'. De vertaling is ook van Burgers: Burgers, 'Allinus', 119).

28 Eickhoff, *Barbarossa im Orient*, 169. Burgers, 'Allinus', rr. 27-28 dateert de dood van Frederik op 1192.

29 H. Bruch, ed., *Chronographia Johannis de Beke* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie, CXLIII; Den Haag, 1973) 131 (c. 58b). Vergelijk ook het *Necrologium van Egmond*, Hulshof, 'Egmondsche annalen', 57: 'Wilhelmus frater eius anno M exev de terra sancta rediens honorifice susceptus est'.

30 Brill, *Rijmkroniek*, II, 1038.

31 Volgens De Boer, Cordfunke. *Graven van Holland*, 59 was hij al in september 1191 weer terug in Holland.

32 S. Painter, 'The third crusade: Richard the Lionhearted and Philip Augustus', in: K. M. Setton, ed., *History of the crusades*, II (Philadelphia, 1962) 45-85, aldaar 85.

schijnlijk in 1139³³, maar vooral zijn moeder, Sophia van Reineck, legde een opmerkelijke pelgrimsactiviteit aan de dag³⁴. Zij reisde behalve in 1139 nog tweemaal naar Jeruzalem, in 1173 in gezelschap van haar zoon Otto, de graaf van Bentheim, en IJsbrand van Haarlem, en voor de derde keer in 1176. Tijdens dit verblijf in Jeruzalem overleed zij. Zij werd volgens de Egmondse Annalen begraven in het Duitse Hospitaal³⁵. Toen Floris in 1184 zelf een pelgrimstocht naar Jeruzalem had ondernomen, zal hij ongetwijfeld ook Sophia's graf in de Heilige Stad hebben bezocht, gelegen op een steenworp afstand van het Tempelplein³⁶. In 1190 kan het lot van het moederlijk graf voor Floris een extra reden zijn geweest de keizer op zijn kruistocht te vergezellen. En dat hij zijn jongere zoon meenam, terwijl zijn oudste zoon Dirk (VII) in Holland het landsbestuur waarnam, sprak bijna vanzelf.

2 Interne en internationale conflicten

Een ander element waarop Willems reputatie van ongeremde ridderlijkheid is gebaseerd, is versterkt door zijn optreden in Holland na zijn terugkeer uit het Oosten. Volgens de gangbare opvatting zocht hij namelijk nieuw avontuur. Hij was met roem beladen uit het Heilige Land teruggekeerd, maar moest in Holland weer in de schaduw van zijn oudere broer leven, een huiselijk type die weinig belangstelling had voor internationale politiek. Willem hield dat niet uit en verbond zich met de opstandige Westfriezen in Drechterland, met wie hij invallen deed in Kennemerland³⁷. Of de zucht naar avontuur een rol heeft gespeeld bij Willem, valt echter te betwijfelen. Waarom had hij dan niet deelgenomen aan de kruistocht die in 1195 werd voorbereid in het Duitse rijk en die onder leiding zou staan van de zoon van Frederik Barbarossa, Hendrik VI? In de herfst van 1195 werden verschillende rijksdagen gehouden, waarop tal van Duitse vorsten het kruis aannamen. Onder hen was ook Hendrik, de hertog van Brabant, die in de zomer van 1196 ook inderdaad langs de zeeroute naar het Heilige Land trok. Hij reisde met een vloot van vierenveertig schepen via Bretagne naar Gibraltar en via Marseille naar Messina op Sicilië. In Portugal namen de kruisvaarders, evenals in 1189, deel aan de strijd tegen de Moren aldaar³⁸. Willem van Holland echter nam aan al deze avonturen geen deel.

De interne broederstrijd in Holland moeten we niet zozeer zien als een symptoom

33 OHZ, I, nr. 120. Floris'jongere broer Dirk, die de bijnaam 'de pelgrim' droeg, is waarschijnlijk tijdens deze reis geboren.

34 Het is bekend dat de invloed van de moeder in het algemeen een belangrijke rol speelde bij de deelname aan pelgrimages en kruistochten naar het Heilige Land, zie hiervoor J. Riley-Smith, 'Family traditions and participation in the second crusade', in: M. Gervers, ed., *The second crusade and the Cistercians* (New York, 1992) 101-108, aldaar 103.

35 *Ad hospitale quod est Theutonicorum sepelitur*, zie Opperniann, *Fontes Egmundenses*, 183. Zie ook Hulshof, 'Egmondsche annalen', 55 en 57.

36 Oppermann, *Fontes Egmundenses*, 184. Volgens de Abtenkroniek van Johannes a Leydis bezocht hij ook de berg Sinaï, maar dat is een anachronistische toevoeging op basis van de vijftiende-eeuwse verwachtingen, zie Roefs, *Egmondsche abtenkroniek*, 148.

37 Aldus De Boer, Cordfunke, *Graven van Holland*, 52-55.

38 C. Naumann, *Der Kreuzzug Kaisers Heinrichs VI.* (Frankfurt, 1994) 139-144.

van ridderlijke dadendrang, maar eerder in het licht van de strijd om een zelfstandig bestaan. Dat blijkt uit het verdrag dat na een korte oorlog werd gesloten. Willem kreeg een vast inkomen uit de tol van Geervliet en bovendien het bestuur over het graafschap Friesland. Hij vestigde zich in Staveren, waar hij in 1198 huwde met Aleid, de dochter van Otto I, graaf van Gelre (1182-1207)³⁹. In datzelfde jaar blijkt de relatie met zijn broer hersteld. Willem was aanwezig in Lisse, bij de uitvaardiging van een oorkonde door graaf Dirk (VII), waarin deze de door zijn kapelaan Allinus gebouwde kapel bij de kerk van St.-Marie te Utrecht, ter nagedachtenis van graaf Floris III, doteerde met het goed de Poel bij Naaldwijk. Willem, 'graaf van Friesland' (*comes Friste*) genoemd, komt daarin voor onder de getuigen, samen met Ada, zijn moeder, zijn zuster Margareta en zijn broer Floris⁴⁰.

Na de dood van zijn broer in 1203 maakte Willem aanspraak op de grafelijke macht in Holland en Zeeland. Hij raakte daarover in een hevige opvolgingsstrijd gewikkeld met de gravin-weduwe Aleid, die haar enige dochter Ada ten huwelijk had gegeven aan graaf Lodewijk van Loon⁴¹. De successieoorlog werd gekenmerkt door voortdurend wisselende krijgskansen, waarbij buitenlandse bondgenoten een belangrijke rol speelden. Langs die weg werd Willem betrokken bij de internationale politiek. In oktober 1206 werd een verdrag gesloten, waarbij Willem enkele gebieden kreeg toegewezen, terwijl het graafschap zelf in handen van Lodewijk werd gesteld. Het stuk, dat is opgesteld door bemiddeling van Filips van Namen, ruwaard van Vlaanderen en met instemming van de Vlaamse edelen die in de winter van 1204-1205 door Lodewijk te hulp waren geroepen, moet door Willem zijn aanvaard in een weinig rooskleurige militaire positie. Lodewijk wordt in het bewaard gebleven document 'graaf van Loon en Holland' genoemd, terwijl Willem wordt aangeduid als 'de zoon van wijlen graaf Floris van Holland'⁴². Het is dan ook niet juist om te veronderstellen dat 'Lodewijk zich na de inval in Holland [in 1204] niet lang heeft kunnen handhaven in dat gewest', zoals Koch zegt⁴³. Uit 1206 of 1208 is een oorkonde waarin Willem zich nog op een merkwaardige manier *Willelmus de Hollandia, Dei permissione comes* noemt. Pas in 1210 oorkondde hij weer zonder aarzeling als *comes Hollandie*⁴⁴. Blijkbaar was hij er toen in geslaagd zijn macht in het graafschap te vestigen.

De Loonse oorlog kunnen we niet los zien van de grote internationale tegenstellingen, waardoor de politiek in Noordwest-Europa werd beheerst. In de eerste plaats voerden de koningen van Engeland en Frankrijk een strijd die in feite ging over de soevereiniteit in de Engelse gebieden in het huidige Frankrijk. Ten tweede werd er in het Duitse rijk

39 Zie over dit huwelijk E. H. P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse huis* (Zutphen, 1987) 81-83.

40 OHZ, I, nr. 230.

41 Zie over deze zogenaamde 'Loonse successiestrijd' onder andere Th. Luykx, 'De Nederlanden en de Europese politiek, 1191-1244', in: J. A. van Houtte, e. a., *cd.*, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II (Utrecht, 1950) 231-255, in het bijzonder 237-241.

42 OHZ, I, nr. 280. Vergelijk de oorkonde van 1205 waarin Willem zich wel *Dei gratia comes Hollandie* noemt, OHZ, I, nr. 274.

43 OHZ, I, nr. 268 kopnoot.

44 OHZ, I, nrs. 277 en 304.

een conflict uitgevochten om de positie van Roomskoning c. q. keizer. In de jaren 1198-1208 ging de strijd tussen de Staufen, die Filips van Zwaben als Roomskoning erkenden, en de Weifen, die gekozen hadden voor Otto IV, de derde zoon van Hendrik de Leeuw, hertog van Saksen (†1195) en Mathilde, de dochter van de Engelse koning Hendrik II en Eleonora van Aquitanië. De beide conflicten waren op deze wijze aan elkaar verbonden. Otto had zijn jeugd doorgebracht in Engeland en Aquitanië, waar een nauwe band groeide met Richard Leeuwenhart (†1199). Ook diens broer koning Jan (1199-1216) onderhield banden met de Welfische partij⁴⁵. In 1208 werd Filips van Zwaben vermoord. De strijd leek beslecht, omdat Otto IV nu algemeen erkend werd. In 1209 werd hij door de paus zelfs tot keizer gekroond. Deze Welfische hege- monie duurde echter maar kort. Al in 1211 ontstond een nieuwe bedreiging, toen Frederik, de zoon van de in 1197 gestorven Hendrik VI en kleinzoon van Frederik Barbarossa, tot tegenkoning werd gekozen.

De vorsten in de Nederlanden werden in deze beide conflicten betrokken. Sommigen waren vast aan een partij verbonden, anderen bleken minder trouw en lieten zich gemakkelijk overhalen naar de tegenpartij. Daarbij speelde uiteraard voor ieder het eigenbelang een belangrijke rol. Dirk VII van Holland behoorde vanaf 1194 tot de leenmannen van de Engelse koning. Hij was één van de vorsten die in 1194 een renteleen van Richard Leeuwenhart ontvingen, min of meer in opdracht van keizer Hendrik VI, die een front tegen de Franse koning probeerde te vormen⁴⁶. Na de dood van Hendrik VI in 1197 koos hij vrij logisch voor de Engels-Welfische kandidaat, Otto IV. Zo komt hij voor als getuige (*Tirricus comes Hollandie*) in een koningsoorkonde die gewoonlijk wordt gedateerd op de dag van de kroning van Otto, namelijk 12 juli 1198 in Aken⁴⁷.

Willem onderhield in 1203 evenals zijn broer goede relaties met Engeland. Dat blijkt uit het feit dat hij zijn nicht Ada gevankelijk naar de Engelse koning stuurde. Volgens de Egmondse Annalen was zij al in december 1203 gevangen genomen in de burcht van Leiden, waarheen zij was gevlucht. Of zij toen direct naar Engeland is gestuurd, is niet zeker. Lodewijk van Loon, die in een oorkonde van december 1204 haar gevangenschap noemt, laat zich helaas niet uit over haar verblijfplaats⁴⁸. Ook de Egmondse Annalen zwijgen hierover. Er wordt alleen gezegd dat zij na de verovering van de Leidse burcht in het begin van de oorlog werd 'overgeleverd aan haar bloedverwant Willem en door hem behoorlijk behandeld werd, naar zijn beste kunnen en met alle verschuldigde eerbied en onderdanigheid'⁴⁹. De *Quedam Narracio* vertelt dat Willem zijn nicht gevankelijk naar Texel zond, 'naar de Friezen die haar overeenkomstig

45 B. U. Hucker, *Kaiser Otto IV (MGH Schriften XXXIV)*; Hannover, 1990) 22-23.

46 W. Kienast, *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte bis zum Tode Philipps des Schönen von Frankreich*, I (Utrecht, 1924) 135-137.

47 *OHZ*, I, nr. 229.

48 Namelijk in de overeenkomst van Lodewijk van Loon met de Vlaamse ruwaard van 31 december 1204. Lodewijk zegt toe zijn vrouw na haar bevrijding uit haar gevangenschap te bewegen tot naleving van deze overeenkomst, *OHZ*, I, nr. 272.

49 *Allinus*, rr. 279-281. Burgers vermoedt dat met de bloedverwant Willem bedoeld wordt op Willem van Teilingen. Het lijkt me echter waarschijnlijker dat het Willem van Holland betreft, hoewel de volgende zin in de Annalen dan enigszins merkwaardig is.

haar staat moesten bewaken⁵⁰. Omdat zij zich in 1207 in Engeland bevond, is het waarschijnlijk dat Ada via Texel naar de Engelse koning is gezonden, waar zij tot 1207 zou blijven⁵¹.

Hoe Willems opstelling in de Duitse troonstrijd is geweest in deze jaren weten we helaas niet, maar er is geen aanwijzing dat hij zich openlijk tegen Otto heeft gekeerd. In 1204 verklaarde Hendrik van Brabant, door wie Willem in zijn strijd tegen de graaf van Loon gesteund werd⁵², zich volledig voor de Staufische partij, tegelijk met de graaf van Gelre en andere Nederrijnse potentaten. Bij die gelegenheid moest koning Filips aan de hertog beloven 'aan Willem graaf van Holland de lenen die zijn vader en zijn broer van het rijk hielden, vrij over te dragen'⁵³. Dit hoeft echter niet te impliceren dat ook Willem van coalitie was gewisseld. Het initiatief kan heel goed bij de hertog van Brabant zelf gelegen hebben, die namelijk zeer beducht was voor een personele unie tussen twee graafschappen die hem vanuit het noorden en vanuit het oosten konden bedreigen. Hij deed er daarom alles aan te voorkomen dat de graaf van Loon in zijn plan zou slagen⁵⁴. Gezien het feit dat koning Jan van Engeland nog steeds de Welfische partij ondersteunde⁵⁵, en dat Ada zich in 1207 nog in Engelse gevangenschap bevond, is Willem waarschijnlijk al deze tijd in het Welfische kamp gebleven⁵⁶.

In het najaar van 1207 veranderde de situatie in zoverre, dat nu ook Lodewijk van Loon de zijde van de Engelse koning koos. Hij deed dat echter gedwongen en in ruil voor de vrijlating van zijn vrouw. De plaats van Ada werd nu ingenomen door enkele gijzelaars uit Loon, die Lodewijks trouw aan de Engelse koning moesten waarborgen⁵⁷. Daarmee waren zijn aspiraties in het graafschap Holland, althans voorlopig, van de baan.

Willem, die nu als graaf van Holland werd erkend, behoorde tot de trouwe volgelingen van Otto IV en Jan zonder Land. In 1212 bevond hij zich in Engeland, waar aan hem en aan Boudewijn van Haarlem geldbedragen en geschenken werden uitgereikt⁵⁸. In januari 1213 werd Willem door keizer Otto IV in Nijmegen officieel met het graafschap

50 *Quedam narratio de Groninghe ...*, H. van Rij, ed. (Hilversum, 1989) 28-29 (c. 16 r. 9).

51 Cordfunke, *Gravinnen*, 77. Zie ook de Annalen van Reiner van Luik, *MGH SS XVI*, 660.

52 Reiner van Luik schrijft dat Willem veel geld van de hertog ontving en zijn leenman werd via een jaarlijks renteleen, *MGH SS XVI*, 657.

53 'Premissis etiam adiecimus, quod Willemmo comiti Hollandie feoda que pater suus et frater ab imperio tenuerunt, libère conferre deberemus', *OHZ*, I, nr. 269.

54 G. Smets, *Henri I, duc de Brabant 1190-1235* (Brussel, 1908) 111-112.

55 Hucker, *Otto IV*, 83.

56 Dat maakt het wel merkwaardig dat Allinus, die volgens Burgers in 1204-1205 schreef mede ter bevestiging van Willems positie in Holland, fel Staufisch-gezinnd is, zie Burgers, 'Allinus', rr. 60-71. Misschien moet de datering in 1204-1205 herzien worden.

57 Voorde verklaring van Lodewijk dal hij leenman is geworden: *OHZ*, I, nrs. 285-288 en 291. Zie ook de Luikse annalen van Reiner (*MGH SS XVI*, 660) bij het jaar 1206: 'Lodewicus comes de Los Angliam ingreditur, regem pro uxure sua, quae ibi captiva tenebatur, alloquitur. Tandem homo suus factus, et datis obsedibus pro homino conservando, uxorem suam reducit, quae per quinque annos captiva a Guillelmo avunculo suo detenta fuit'.

58 *OHZ*, I, nr. 311.

Holland beleend⁵⁹. In de maanden daarna werden de banden met de Engelse koning aangehaald. Eind maart was hij aan het Engelse hof om in opdracht van keizer Otto onderhandelingen te voeren. Bij die gelegenheid werd Willem zelfs officieel leenman van de koning, tegelijk met twee hoge edelen uit zijn graafschap, Hugo van Voorne en Boudewijn van Haarlem⁶⁰. Dit was waarschijnlijk bedoeld om de graaf vaster aan de koning te verbinden, aangezien de politieke spanningen in deze maanden hoog opliepen, zoals onder meer blijkt uit de opdracht van de koning de borgen van Lodewijk van Loon goed te bewaken⁶¹. In mei 1213 landde een Engels leger bij St. Anna-ter-Muiden, waar de vloot van de Franse koning vernietigend werd verslagen⁶².

Ongeveer een jaar later was Willem actief betrokken bij de verzoening tussen de hertog van Brabant en Otto IV. Hendrik was in oktober 1213 verslagen bij Steppes door de bisschop van Luik en de graaf van Loon, en zag zich genoodzaakt zich weer in het Engelse kamp te voegen⁶³. In mei 1214, op de hofdag te Maastricht, werd dit bezegeld door het huwelijk van zijn dochter Maria van Brabant met de keizer. Reiner van Luik noteerde hierbij dat dit huwelijk niet gesloten werd door een priester, maar door Willem, de graaf van Holland⁶⁴. Hij was door zijn contacten met zowel de Brabantse hertog als de Duitse keizer de meest aangewezen figuur voor deze rol.

Ook toen het enige weken later tot een grootschalig treffen kwam met de koning van Frankrijk in de zogenaamde slag bij Bouvines, op 27 juli 1214, was Willem van Holland van de partij, samen met Hendrik van Brabant en Ferrand van Portugal, graaf van Vlaanderen, en hun ridders. De Engelse historicus Matthew Paris noemt hem onder de *virii bellicosi et in re militari experti*. Nu had Willem ongetwijfeld ridderlijk-militaire kwaliteiten, maar het is toch niet juist zijn deelname aan de beroemde veldslag bij Bouvines alleen maar in het licht daarvan te zien. Hij nam in de eerste plaats deel aan de slag als aanhanger en vertrouweling van de Duitse keizer, Otto IV. Politieke belangen en ridderlijk optreden waren hierin dus sterk verweven. Willem zou gediend hebben in het tweede bataljon waarvan ook de Brabanders deel uitmaakten⁶⁵. Of Willem bij deze slag gevangen is genomen door de Franse koning, is niet zeker. Het *Auctarium Aquiniense* rekent hem (*Wilekinus comes Hollandie*) onder de gevangenen⁶⁶, maar in andere opgaven ontbreekt zijn naam⁶⁷. In ieder geval was hij in no-

59 OHZ, I, nr. 317 en Hucker, *Otto IV*, 442.

60 OHZ, i, nr. 319. Zie verder A. Cartellieri, *Philipp 11 August König von Frankreich* (4 din.; Leipzig, 1899-1922) IV, 2, 356.

61 OHZ, I, nrs. 325-331.

62 Matthew Paris noemt de graaf van Holland als deelnemer, zie *Malthaei Parisiensis monachi Sancti Alhani Chronica Majora*, H. R. Luard, ed., *Rerum hritannicarum medi aevi scriptores*, LVII (7 dln.; Londen, 1872-1883) II, 548, ten onrechte volgens Cartellieri, *Philipp II*, IV, 369. Volgens de *Histoire des ducs de Normandie*, 136 had Willem zijn steden opgeroepen graaf Ferrand van Vlaanderen te hulp te komen tegen de Fransen.

63 Cartellieri, *Philipp 11*, IV, 392.

64 Volgens Reiner van Luik, *MGH SS XVI*, 671. Zie ook Cartellieri, *Philipp 11*, IV, 421.

65 Hucker, *Otto IV*, 308. Matthew Paris, ed. cit., II, 578.

66 *MGH SS VI*, 437. Zie ook Cartellieri, *Philipp II*, IV, 475.

67 De Boer, Cordfunke, *Graven van Holland*, 61 verwarren hem in navolging van Duby met de *comes pilosus*, de 'behaarde graaf', maar daarmee moet de Raugraf Koenraad II (1194-1230) bedoeld zijn, de oudste broer van Ruprecht, zie Hucker, *Otto IV*, 442 noot 167 en 317 noot 110.

vember 1214 weer op vrije voeten. Op 5 november sloot hij namelijk een huwelijksverdrag met Hendrik van Brabant. Willems zoon Floris van Holland zou trouwen met Machteld van Brabant⁶⁸.

Door de verloren slag bij Bouvines waren de kansen van Otto IV gekeerd en het is niet zo verwonderlijk dat zijn aanhang in de Nederlanden verliep. Al voor het Brabants-Hollandse huwelijk was Hendrik van Brabant weer in de partij van Roomskoning Frederik teruggekeerd. Op 2 september 1214 werd hij door deze in genade aangenomen⁶⁹. Het is zeer waarschijnlijk dat ook Willem van Holland zijn band met Otto IV toen al had doorgesneden⁷⁰. De keizer had zich in Keulen teruggetrokken, waar hij zelfs zijn huis niet meer durfde te verlaten⁷¹. In maart 1215 nam de koning van Engeland nog wel het initiatief voor nieuw contact met de graaf van Holland, maar dat dit tot een politiek bondgenootschap heeft geleid, is niet aan te nemen⁷². Enkele maanden later vinden we in de bronnen een duidelijk bewijs van Willems coalitiewisseling: op 2 augustus 1215 trad Willem (*Wilkinus cornes de Hollandia*) op als getuige in een oorkonde van Roomskoning Frederik II, tijdens een rijksdag in Neuss⁷³.

Een tweede bewijs van de nieuwe politieke koers krijgen we in 1216, toen Willem zich openlijk keerde tegen zijn oude bondgenoot, de Engelse koning Jan I. Hij nam in de zomer van 1216 deel aan de expeditie van Lodewijk, de Franse kroonprins, naar Engeland, die gericht was tegen koning Jan die na de uitvaardiging van de Magna Charta met hulp van paus Innocentius van de bepalingen van dit stuk af wilde en zich daardoor de woede van zijn baronnen op de hals haalde. Vele baronnen kozen de Franse kroonprins tot koning van Engeland⁷⁴. Willem de Maarschalk behoorde overigens tot de koningsgezinden die trouw bleven aan Jan.

Hoewel hij wist dat hij daardoor de pauselijke banvloek zou krijgen, ging Lodewijk toch in op de uitnodiging de Engelse kroon te aanvaarden. Op 21 mei 1216 landde hij in Engeland, een dag later gevolgd door graaf Willem van Holland met zesendertig ridders. Willem was 'wahrscheinlich von Beutehoffnung angestachelt', zegt Kienast⁷⁵. Er zijn echter ook politieke motieven te bedenken. Misschien heeft Willems Schotse connectie een rol gespeeld. Fockema Andreae meent dat Willem zijn rechten op het Schotse graafschap Ross wilde doen gelden. Deze veronderstelling is gebaseerd op een passage bij Johannes de Beke die vertelt dat Schotland na de dood van koning *Molgcolmus* (Malcolm), een oom van Willem, aan een of andere Schot was gegeven. Willem die de rechtmatige opvolger zou zijn geweest, stak over naar Engeland om

68 OHZ, I, nr. 347.

69 Smets, *Henri*, 152.

70 Smets, *Henri*, 153-154 meent dat dit pas later gebeurde.

71 Smets, *Henri*, 153.

72 OHZ, I, nrs. 349-350.

73 OHZ, I, nr. 354. Ten onrechte zegt Hucker dus dat Willem tot aan zijn kruistocht in 1217 niet naar het kamp van Frederik was overgegaan. Hij leidt dat af uit het feit dat de paus de erfaanspraken van de graaf van Loon tegen hem mobiliseerde in maart 1217, Hucker, *Otto IV*, 442.

74 Zie voor de politieke context A. L. Poole, *From Domesdaybook to Magna Carta, 1087-1216*, *Oxford history of England*, III (Oxford, 1951) hoofdstuk iv: King John and the Charter, 1213-1216.

75 Kienast, *Westmächte*, 218.

zijn rechten te verzilveren⁷⁶. Het is niet duidelijk waar Beke precies op doelt, maar dat hij hier een paar dingen door elkaar gehaald heeft, staat wel vast. Het blijft dan ook moeilijk Willems Engelse veldtocht te verbinden met een Schotse kwestie⁷⁷.

Een andere verklaring die wel is geopperd, is dat Willem door zijn steun aan de Franse vorst probeerde met diens instemming een gunstige regeling voor de Zeeuwse kwestie te kunnen treffen. Sinds de twaalfde eeuw bestond er onenigheid tussen de graven van Vlaanderen en Holland over het leen gezag over Zeeland bewester Schelde. Bij het verdrag van Brugge van 1167 was een *condominium* afgesproken, een gezamenlijk gezag, maar dat loste de zaak niet echt op. Willems aansluiting bij Frankrijk 'bracht een goede verhouding tot Vlaanderen teweeg', die in de ogen van Willem de basis kon vormen voor een definitieve oplossing⁷⁸.

Of Willems deelname aan de Engelse veldtocht van Lodewijk politieke motieven gehad heeft, blijft onzeker, maar dat het hem in politieke problemen bracht, staat wel vast. Eind juni 1216 deed koning Jan van Engeland namelijk een slimme tegenzet. Hij schreef een brief aan zijn 'goede vriend', de graaf van Loon, waarin hij deze voorhiel dat keizer Otto IV (*dominus imperator nepos noster*) hem zou belenen met zijn rechten, waaronder het graafschap Holland. Tegelijk schreef hij aan Otto dat de rechten van de graaf van Loon moesten worden geëffectueerd, aangezien graaf Willem (*comes Wilekinus*) met Lodewijk, de 'vijand Gods', Engeland was binnengevallen⁷⁹.

Als het Jans bedoeling was, de graaf van Holland in problemen te brengen, zodat hij naar zijn graafschap zou moeten terugkeren, slaagde hij daar uitstekend in. Willem keerde reeds in juli 1216 naar zijn graafschap terug, terwijl de Franse kroonprins nog tot september 1217 in Engeland bleef⁸⁰. Dat wekt de indruk dat Willem bang geworden was voor een serieuze inval van de graaf van Loon en als gevolg daarvan de veldtocht afbrak om zijn eigen land te verdedigen. Als we de *Histoire des ducs de Normandie* mogen geloven, zat er echter iets anders achter: 'Li cuens de Hollande s'estoit adont partis de l'ost, si s'en repairoit viers son pais; il avoit la crois, si voloit atormer son afaire'⁸¹. De graaf keerde volgens deze bron dus terug omdat hij op kruistocht ging en tijd nodig had zijn zaken voor te bereiden. Inderdaad vertrok Willem in mei 1217 voor een kruistocht die hem meer dan twee jaar van huis hield. Dat roept vragen op. Nam hij de dreiging dan toch niet serieus en liet hij hier de zucht naar riddereer prevaleren boven de vorstelijke plicht zijn graafschap te beschermen? Of legt de *Histoire des ducs de Normandie* ten onrechte verband tussen Willems terugkeer en zijn kruistocht?

76 *Chronographia*, 159 (c. 630-

77 Koning Alexander van Schotland stond wel aan de kant van de opstandige baronnen en verdreef de koningsgezinden uit het Noorden, zie onder andere Crouch, *William the Marshal*, 115.

78 Vergelijk J. F. Niermeyer, 'Het Sticht Utrecht en het graafschap Holland in de dertiende eeuw', in: J. A. van Houtte, e. a., ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, II (Utrecht, 1950) 269-305, aldaar 280.

79 *OHZ*, I, nrs. 365-366; Kienast, *Westmächte*, 219.

80 Kienast, *Westmächte*, 220-221.

81 *Histoire des ducs de Normandie et des rois d'Angleterre*, F. Michel, éd., *Société de l'histoire de France* (Parijs, 1840) 176.

3 De tocht naar Damietta

Door de campagne van 1217-1219 die bekend staat als de Vijfde Kruistocht, werd Willems ridderlijke reputatie voorgoed gevestigd. Willem speelde een opvallende rol in de strijd tegen de ongelovigen, al blijft onduidelijk in hoeverre hij uitblonk in *prouesse* en *largesse*. De bronnen die ons over de Hollandse inbreng in de Vijfde Kruistocht vertellen, laten hem vooral zien als een kundig leider. Op de 29e mei 1217 vertrok de graaf uit de haven van Vlaardingen met een vloot van ongeveer honderd koggen, deels uit het Rijnland, deels uit Holland en Friesland⁸². Mogelijk op basis van zijn kruistochtervaring werd Willem gekozen tot aanvoerder van de vloot, maar in Dartmouth, aan de Zuid-Engelse kust, waar de vloot werd versterkt met een contingent van nog eens ongeveer tachtig Friese schepen, werd Willem belast met de achterhoede, terwijl Georg, graaf van Wied, werd gekozen als aanvoerder van het gehele leger. In juli arriveerde de vloot in Lissabon. Daar kregen de kruisvaarders het dringende verzoek van de bisschoppen van Lissabon en Evora om hen te helpen tegen de Moren, in het bijzonder die van het kasteel van al-Quasr (Alcécér do Sal). De twee graven stemden met het verzoek in, maar de meeste Friezen besloten de reis voort te zetten, met als argument het pauselijk vermaan dat alle aandacht op het Heilige Land zelf gericht moest worden. De Friezen verlieten Lissabon eind juli met meer dan tachtig schepen⁸³. Het beleg duurde tot oktober van dat jaar. Om voldoende hout voor de bouw van belegeringsmachines te hebben, werden acht schepen gesloopt. De bemanning en passagiers van deze schepen kregen later pauselijke toestemming naar huis terug te keren⁸⁴.

Kort na de verovering van al-Quasr, schreef Willem als 'aanvoerder van de kruisvaarders' (*crucesignatorum comestabulus*) een brief aan de paus waarin hij deze inlichtte over de overwinning en tevens over de opzienbarende doop van de Moslim-leider Abur, samen met een honderdtal anderen, die zouden kunnen worden ingezet om Spanje tot het katholieke geloof te bekeren. Op verzoek van de christenen in Spanje, drong Willem er bij de paus op aan in Spanje te mogen blijven om daar het volgende seizoen de oorlog te hervatten⁸⁵. De paus moet negatief op het verzoek hebben gereageerd. Men keerde terug naar Lissabon om te overwinteren, maar de reis naar het Heilige Land werd hervat zodra de winter voorbij was (31 maart 1218). Volgens de *Gesta crucigerorum* bestond de vloot nog maar uit zesendertig schepen⁸⁶. De

82 Een beschrijving van de reis naar Akko en het beleg van Damietta in: J. M. Powell, *Anatomy of a crusade, 1213-1221* (Philadelphia, 1986); over de prediking van de kruistocht door Olivier van Keulen J. J. van Moolenbroek, 'Driehundert Schiffe für das Heilige Land. Oliver von Köln und die Kreuzzugskampagne der Jahre 1213-1217', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, CCI (1998) 19-44.

81 *Gesta crucigerorum Rhenanorum* in: R. Röhrich, ed., *Quinti Belli Sacri Scriptores Minores* (Genève, 1879) 27-56, aldaar 31 (*Gesta*). Het vervolg van hun reis in de kroniek van Bloemhof, zie H. P. H. Jansen, A. Janse, ed., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum, 1991) 68-83.

84 C. Rodenberg, ed., *MGH, Epistolae Selectae saeculi XIII*, 1, nr. 44 (brief van de paus aan de bisschoppen in Portugal). Over het beleg ook J. van Moolenbroek, *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders* (Hilversum, 1999) 127-133.

85 Rodenberg, *Epistolae Selectae*, I, nr. 36.

86 *Gesta*, 36-37.

Friezen, die in Italië hadden overwinterd, arriveerden in Akko op 26 april 1218⁸⁷. Blijkens een brief van Jacques de Vitry bestond hun vloot uit veertig schepen⁸⁸. Een brief van Olivier van Keulen meldt dat ongeveer een maand later onverwacht nog eens drieëntwintig koggen aankwamen, wellicht de vloot die in Portugal overwinterd had en waarop zich ook de graaf van Holland bevond⁸⁹.

De schepen waren nog net op tijd om te kunnen aansluiten bij de vloot die na 24 mei vertrok uit de haven van Akko om koers te zetten naar de Egyptische kust. Drie dagen later arriveerde men voor Damietta. Men slaagde erin een kamp op te slaan en de aanval op de goed versterkte stad werd ingezet. Aanvankelijk was alle energie gericht op de verovering van een toren die de toegang tot de stad versperde. Pas in augustus gelukte het de toren te nemen dankzij een ingenieuze belegeringstoren die werd geconstrueerd op twee aan elkaar bevestigde koggen. Volgens Olivier van Keulen speelden de Duitsers en Friezen bij de bouw daarvan een belangrijke rol, zowel met raad als daad (*consilio et auxilio*)⁹⁰. Een groot deel van de Friezen en Duitsers vertrok spoedig na de val van de toren naar huis⁹¹. De graven van Holland en Wied daarentegen worden een jaar later nog in het legerkamp vermeld. Willem was er nog op 29 augustus 1219⁹². Volgens Johannes de Tulbia vertrok Willem op 15 september 1219 uit Damietta, dat wil zeggen kort na het bezoek van Franciscus van Assisi en kort voor de val van de stad in november van dat jaar⁹³.

Willems kruistochtdeelname in 1217-1219 heeft pas laat een plaats gekregen in de Hollandse historiografie van de Middeleeuwen. Zijn reis naar Akko in 1217-1218 kunnen we slechts reconstrueren dankzij het verslag van Friese en Rijnlandse kruisvaarders⁹⁴ en over zijn bijdrage tijdens het beleg van Damietta in 1218-1219 worden we pas, aarzelend en zonder details, ingelicht door Johannes de Beke in het midden van de veertiende eeuw. Deze auteur vertelt in aansluiting op zijn vermelding van Willems aanwezigheid in het leger van Frederik van Zwaben in 1190, dat 'men zegt' dat de Egyptische stad Damietta, die onoverwinnelijk werd geacht, door de *probitas* van Willem van Holland kon worden ingenomen⁹⁵. Mogelijk kan deze mare in verband gebracht worden met de laat-middeleeuwse Damietta-legende, waarin de burgers van

87 Volgens het reisverslag in de kroniek van Bloemhof, zie Jansen, Janse, ed., *Kroniek van Bloemhof*, 82-83.

88 Jacques de Vitry, *Lettres*, R. B. C. Huygencs, ed., vertaling G. Duchet-Suchaux (Turnhout, 1998) 90.

89 *Relatio magistri Oliven Coloniensis scolasticide expeditione Jherosolimitana*, in: H. Hoogeweg, ed., *Die Schriften des kölnner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinal-bischofs von S. Sabina Oliverus* (Tübingen, 1894) 288-295, aldaar 292 (*Relatio*); vergelijk *Gesta*, 38. Zie ook Van Moolenbroek, 'Driehundert Schiffe', 42-43.

90 *Relatio*, 293.

91 Zie de geleidebrief die Olivier van Keulen hen op 14 september 1218 meegaf, Hoogeweg, *Schriften*, 295-296.

92 *Historia Damiatina*, ed. Hoogeweg, *Schriften*, 159-280, aldaar 215.

93 *De domino Iohannes rege Ierusalem*, Röhrich, *Quinti belli*, 119-140, aldaar 133; Powell, *Anatomy*, 162.

94 Zie Jansen, Janse, *Kroniek van Bloemhof*, 60-83 en de *Cesta*.

95 *Chronographia Johannis de Beke*, 131 (c. 58b).

Haarlem bij de verovering van de stad een belangrijke rol wordt toegedicht, een legende die terug kan gaan op mondelinge overlevering⁹⁶.

Dat Willems internationaal prestige is gestegen door zijn rol tijdens de kruistocht naar Damietta, staat wel vast. In dat opzicht kwam zijn kruistocht deelname ook zijn politieke positie ten goede. Toch moeten we ons de vraag stellen of het feit dat hij zijn land verliet in een politiek kritieke situatie niet te zien is als een treffend voorbeeld van het conflict tussen riddergeest en gezond verstand. Was het wel verantwoord het graafschap te verlaten, terwijl er een dreiging bestond dat de dynastieke claims van de graaf van Loon opnieuw zouden leiden tot een poging diens gezag daadwerkelijk te vestigen?

4 *Kruistocht en machtspolitiek*

Nu is het mogelijk dat de poging van koning Jan van Engeland om de claims van de graaf van Loon op Holland te reactiveren, geen effect hebben gehad, zodat er van een werkelijke politieke dreiging geen sprake was. Er zijn immers geen aanwijzingen dat de graaf van Loon gehoor heeft gegeven aan het verzoek van de Engelse koning door zich weer in het kamp van Otto IV te begeven. Dat Lodewijk van Loon het graafschap Holland gewapenderhand zou zijn binnengevallen, zoals Johannes de Beke beweert, is pertinent onjuist⁹⁷. Toch was er in 1216 wel degelijk sprake van een politiek precaire situatie. De poging van koning Jan werd namelijk ondersteund door paus Innocentius III, die vlak voor zijn dood op 16 juli 1216 een bevelschrift schreef aan de aartsbisschop van Trier, dat deze de scheidsrechterlijke uitspraak uit 1206 tussen Willem en Lodewijk van Loon, waarbij het graafschap Holland aan Lodewijk werd geschonken, opnieuw moest doen naleven⁹⁸. De paus zette deze eis kracht bij door inzet van het machtsmiddel van de excommunicatie. Al op 16 december 1215 had Innocentius per brief aangekondigd dat hij de tegenstanders van Jan bij een daadwerkelijke aanval op Engeland zou excommuniceren⁹⁹, en het staat vast dat Willem zich door zijn deelname aan het Engelse avontuur van Lodewijk inderdaad de pauselijke banvloek op de hals had gehaald¹⁰⁰.

In deze situatie ligt een verklaring voor Willems deelname aan de kruistocht wel voor de hand. Zijn status als kruisvaarder versterkte namelijk zijn juridische positie in het kerkelijke proces. Kruisvaarders konden processen opschorten tot na hun terugkeer¹⁰¹. De gangbare opvatting is dan ook dat Willem de kruistocht aangreep als

96 Zie ook W. van Anrooij, 'Middeleeuwse sporen van de Haarlemse Damiate-legende', in: E. K. Grootes, ed., *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum, 1993) 11-26, aldaar 24.

97 *Chronographia Johannis de Beke*, 159 (c. 630-

98 *OHZ*, I, nr. 367.

99 C.R. Cheney, *Innocent III and England, Päpste und Papsttum*, IX (Stuttgart, 1976) 391-392. Lodewijk stuurde nog een gezantschap naar Rome om dit af te wenden, maar zonder succes.

100 In een brief van 23 juli 1217 wordt gesproken over 'de ban die hij had opgelopen door met de edele Lodewijk ... naar Engeland over te steken', *OHZ*, I, nr. 383. Niet opgemerkt door F. W. N. Hugenholtz, 'Vorstin: Ada van Holland', in: *Middeleeuwse vrouwen*, I (Utrecht, 1984) 12-26, aldaar 19 die zegt dat 'de gronden voor die ban helaas niet bekend zijn'.

101 E. Bridrey, *La condition juridique des croisés et le privilège de la croix* (Parijs, 1900) 134-137. De

een middel 'om van de pauselijke ban af te komen'¹⁰². Fockema Andreae fantaseert als volgt:

Willem begreep weldra dat hij een uiterste redmiddel zou moeten te baat nemen om aan de dreiging te ontkomen. Hij vond het. Er werd immers juist weer een kruistocht gepredikt. Ging hij hieraan deelnemen, dan zou voor eerst het kerkelijke proces tegen hem geschorst worden; hij kon dan zijn land in redelijke veiligheid achterlaten; en mocht het hem gegeven zijn na het behalen van succes terug te komen, dan zou de oude kwestie wel afgedaan zijn¹⁰³.

Mogen we de relatie tussen kruistochtdeelname en pauselijke ban inderdaad in dit licht zien? Een gedetailleerde reconstructie van het kerkelijke proces kan helpen om op die vraag een antwoord te vinden. Een dergelijke reconstructie is mogelijk dankzij een dossier in een van de pauselijke registers.

Graaf Willem werd door zijn deelname aan de Engelse expeditie in 1216 *ipso facto* in de kerkelijke ban gedaan. De aartsbisschop van Trier gebood Willem vervolgens, in opdracht van paus Innocentius, het voor hem zeer ongunstige arbitrageverdrag van 1206 na te leven¹⁰⁴. Aangezien dat zou neerkomen op een overdracht van het graafschap aan Lodewijk van Loon, weigerde Willem er gehoor aan te geven. Hij bracht bij de aartsbisschop naar voren dat Holland niet tot zijn aartsbisdom hoorde en dat het mandaat van Innocentius na diens dood zijn rechtskracht verloren had. Toen de aartsbisschop voor die argumenten niet gevoelig bleek, ging Willem tegen de beslissing in beroep bij de paus¹⁰⁵. De aartsbisschop van Trier legde ook dit beroep echter naast zich neer. Hij sprak nogmaals de banvloek uit, terwijl hij Willems land onder het interdict legde¹⁰⁶. Inmiddels waren vertegenwoordigers van de graaf van Loon naar Rome gereisd om althans één van Willems argumenten te ontkrachten. Zij wisten op 21 maart 1217 brieven los te krijgen, waarin paus Honorius de rechten van de graaf van Loon en een dag later ook de excommunicatie van Willem bevestigde¹⁰⁷. Er ontstond een onduidelijke juridische situatie, waarbij de vertegenwoordigers van beide partijen in Rome verschenen. Op 2 juni 1217 sprak Honorius uit dat de ban over Willem gehandhaafd moest blijven, maar nog geen twee maanden later, op 23 juli,

opheffing van de ban hoorde overigens pas sinds het einde van de dertiende eeuw tot de zegeningen die een kruisvaarder *auctoritate crucis* ten deel vielen, J. A. Brundage, *Medieval canon law and the crusader* (Londen, 1969)155-156.

102 De Boer, Cordfunke, *Graven van Holland*, 61. W. G. Brill, 'Willem I van Holland', in: *Voorlezingen over de geschiedenis der Nederlanden*, III tweede stuk (Leiden, 1880) 1-101, aldaar 94 meent dat de kruistochtplannen van Willem aan de excommunicatie voorafgingen.

103 Fockema Andreae, *Willem I*, 39-40.

104 *OHZ* I, nrs. 367 en 371.

105 '... proposuit coram eo, quod auctoritate litterarum ipsarum diversis de causis repondere minime tenebatur, turn quia mortuo mandatore cpiraverat iam mandatum, turn etiam quia ultra duas dietas extra suam diocesim trahebatur in causam contra constitutionem concilii generalis', *OHZ*, I, nr. 383.

106 '... sed dictus archiepiscopus eius appelatoni non deferens, quam frivolum esse decrevit, propter compositionem predictam specialiterexcommunicationis in cum et terram eius interdicti sententias exigente iustitia promulgavit', *OHZ*, I, nr. 381 (2 juni 1217).

107 *OHZ*, I, nrs. 372-375.

verklaarde dezelfde paus dat de zaak opnieuw moest worden onderzocht. Terwijl de paus in de brief van 2 juni nog had vermeden Willem 'graaf van Holland' te noemen, werd hij in juli zonder problemen als zodanig aangeduid. Hoe is deze omslag te verklaren? Een verband met Willems kruistocht ligt voor de hand. In zijn verzoek aan de paus gebruikte Willem zijn status van kruisvaarder en de juridische bescherming die dat bood, expliciet als argument, zoals blijkt uit de pauselijke brief van 23 juli:

Van de zijde van de genoemde graaf van Holland werd ons, aangezien dezelfde met zijn land en zijn andere goederen onder bescherming van de Apostolische Stoel staat, omdat hij immers reeds de reis had aanvaard ter ondersteuning van het Heilige Land, nederig verzocht over deze zaak een voor hem gunstige beslissing te nemen, niettegenstaande de ban die hij op zich had geladen door met de edele man Lodewijk, de oudste zoon van de ons in Christus geliefde Filips, illustre koning der Franken, naar Engeland over te steken, van welke ban wij hebben besloten hem te zullen ontslaan¹⁰⁸.

Blijkbaar had Honorius besloten de eerste banvloek op te heffen en de zaak met de aartsbisschop van Trier nogmaals te bezien¹⁰⁹. Toch wist hij ook al op 2 juni dat Willem het kruis had aangenomen. Zowel Willem als Lodewijk van Loon worden in de brief van die datum immers al als *crucesignati* aangeduid¹¹⁰. Blijkbaar was die status echter toen nog geen reden voor de paus hem van de ban te ontslaan. Ook in juli deed de paus nog geen uitspraak. Hij gebood slechts een onderzoek in deze zaak door enkele geestelijken uit de diocesen Utrecht en Luik. Pas een klein jaar later, op 23 mei 1218, toen Willem al bijna in Akko was, zond de paus bericht aan de onderzoeksc commissies in Luik en Utrecht¹¹¹, dat zij de behandeling van de zaak zouden opschorten totdat beide partijen van de kruistocht zouden zijn teruggekeerd¹¹². Bovendien kregen enkele Utrechtse geestelijken opdracht een twintigste deel van de kerkelijke inkomsten in het gebied van de graaf, omschreven als 'Holland, Zeeland, Oost-Friesland en zijn overige landen', ter beschikking te stellen aan de boden van de graaf ten bate van het Heilige Land¹¹³. Waarschijnlijk hangt deze nieuwe benadering, die duidelijk nog veel gunstiger voor Willem uitpakte dan de procedurele brief van

108 OHZ, I, nr. 383: 'Quare pro parte ipsius comitis Hollandie fuit nobis humiliter supplicatum ut, cum idem cum terra et aliis bonis suis sub apostolice sedis protectione consistat, utpote iam iter arripuit in subsidium Terre sancte, non obstante excommunicatione quam ineurrerat cum nobili viro L. primogenito karissimi in Christo filii nostri Ph. Regis Francorum illustris in Angliam transfretando, a qua ipsum duximus absolvendum, super hoc providere sibi misericorditer dignemur'. Voor een goed begrip heb ik in de vertaling de iets andere zinsvolgorde in de herhaling op 23 augustus gevolgd, zie OHZ, I, nr. 384, p. 565 rr. 27-31.

109 Zie ook de brief aan de Luikse geestelijken van 23 augustus 1217, OHZ, I, nr. 384.

110 Op 21 maart 1217 wordt Lodewijk van Loon wel, maar Willem van Holland nog niet *crucesignatus* genoemd, zie OHZ, I, nr. 372. Lodewijk had het kruis al aangenomen in Aken in juli 1215, tegelijk met Frederik II. Hij wordt vermeld in J. L. A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatice Frederici secundi* (6 dln.; Parijs, 1852-1861) I, 2, 394-395. Vergelijk W. Stürner, *Friedrich II, I. Die Königsherrschaft in Sizilien und Deutschland* (Darmstadt, 1992) 173-180 en Van Moolenbroek, 'Driehundert Schiffe', 31 en 37.

111 De Utrechtse bisschop Otto bevond zich zelf onder de kruisvaarders, zie Van Moolenbroek, 'Driehundert Schiffe', 38 en noot 80.

112 OHZ, I, nrs. 391 en 393.

113 OHZ, I, nr. 389. Op 24 mei 1218 kwamen de schepen van de graven van Holland en Wied in Akko aan, zie *Gesta*, 38-39.

een jaar eerder, samen met de berichten die de paus inmiddels moet hebben ontvangen over Willems succesvolle optreden in Portugal¹¹⁴. Bij dezelfde gelegenheid werd Willem bovendien ontslagen van de kerkelijke banvloeken die tegen hem waren uitgesproken nadat hij de kruistocht had aanvaard:

Omdat u door het kruis aan te nemen om Christus na te volgen zichzelf hebt verloochend, hebben wij, vanuit de wens u zoveel we kunnen in de Here, uit eerbied voor Hem, tegemoet te komen, indien er tegen u nadat u de reis had aanvaard enige straf van excommunicatie is uitgesproken, deze uit de volheid van onze macht herroepen¹¹⁵.

Was Willem dan, nadat hij op reis was gegaan, dus ná 29 mei 1217, nogmaals door de aartsbisschop geëxcommuniceerd? Misschien kan een andere pauselijke brief licht werpen op deze zaak. In december 1218 keerde de abt van Werden, die met de Hollands-Rijnlandse vloot uit Vlaardingen was vertrokken, terug uit Damietta. Hij reisde via Rome waar hij van de paus een brief meekreeg voor de aartsbisschop van Trier. Daarin gaf de paus de aartsbisschop bevel de ban die hij had uitgesproken over de abt, op te heffen. De abt had namelijk tijdens zijn kruistocht de ban over graaf Willem van Holland opgeheven. Hij had dat gedaan in opdracht van de kruisprediker Olivier van Keulen. Om die reden was de abt echter zelf door de aartsbisschop geëxcommuniceerd. In Egypte was hij echter weer door de patriarch van Jeruzalem geabsolveerd en de paus ondersteunde dat van harte, omdat 'degenen die hun Heer, de Koning der koningen, in een zo belangrijke zaak te hulp snellen, niet moeten worden gehinderd maar veeleer ondersteund'¹¹⁶. Olivier van Keulen moet de opdracht om Willem van de ban te ontslaan vlak voor de reis gegeven hebben. Hij reisde namelijk niet mee met de vloot die uit Vlaardingen vertrok en het is niet waarschijnlijk dat de opheffing van de ban pas voor Damietta geschied is, omdat het de aartsbisschop dan niet meer ter ore gekomen zou zijn¹¹⁷. Het is nu heel goed mogelijk dat de aartsbisschop van Trier, toen hij de abt van Werden in de ban deed, dezelfde straf ook nogmaals heeft uitgesproken tegen de graaf van Holland. Van deze nieuwe ban is de graaf dan pas tijdens zijn kruistocht op de hoogte gesteld.

De brief over de abt van Werden laat ook zien dat er zeer zeker verband is geweest tussen de excommunicatie van Willem van Holland en diens kruistochtdeelname. Zijn besluit deel te nemen aan de Vijfde Kruistocht leverde hem absolutie op. Dat betekende echter nog niet direct pauselijke steun. De aartsbisschop van Trier bleef hem met de banvloek achtervolgen, en pas maanden nadat de graaf zijn land had ver-

114 Zie Willems brief aan de paus, *Epistolae seleclae*, I, nr. 36 (zonder datum, na 21 oktober 1217) en de pauselijke brief van 26 januari 1218, *ibidem*, nr. 44.

115 *OHZ*, I, nr. 390: 'Cum accepta cruce, ut Christum sequaris, abnegaveris temetipsum, nos in quantum cum Domino possumus tibi ob reverentiam Eius déferre volentes, si qua in te post iter peregrinationis arreptum excommunicationis est sententia promulgata, eam de potestatis plenitudine revocamus'. Vergelijk ook een eerdere brief van Honorius waarin hij, teruggrijpend op het bevelschrift van Innocentius III uit juli 1216, zowel de graaf van Loon als Willem van Holland als *crucesignatos* aanduidt, zie *OHZ*, I, nr. 384.

116 '... quod hii qui Régi regum Domino in tam urgenti negotio succurrebant, impediendi non erant sed potius conforlandi', *OHZ*, I, nr. 394.

117 Olivier reisde via Marseille in het gezelschap van Albert van Holstein, zie Van Moolenbroek, 'Driehundert Schiffe', 38 en de *Annales Stadenses*, *MGH SS XVI*, 356.

laten, werd de zaak door een geestelijke onderzoekscommissie opnieuw onderzocht. De graaf nam dus werkelijk een risico toen hij eind mei 1217 koers zette naar Akko. Alleen de goede afloop bewees zijn gelijk.

Er is nog een aspect dat mogelijk een rol heeft gespeeld bij de kruistochtdeelname van Willem van Holland, en dat is diens relatie met Roomskoning Frederik. Er zijn namelijk aanwijzingen dat de zaak van de kruistocht door keizer Frederik II mede is ingezet in het proces van pacificatie in het rijk. In zijn pogingen de voormalige aanhangers van Otto IV aan zich te binden, kan ook de kruistocht een rol gespeeld hebben¹¹⁸. In de Duitse contingenten die deelnamen aan de Vijfde Kruistocht zien we zowel voormalige aanhangers van Otto als partijgangers van Frederik¹¹⁹. Willem had in 1215 in Aken het kruis niet aangenomen, maar het is mogelijk dat hij het in 1217 oppoortuun achtte om toch deel te nemen aan de campagne die in de beleving nadrukkelijk verbonden was met de keizer¹²⁰.

Hoe het ook zij, of de politieke relatie met keizer Frederik voor Willem nu wel of niet meespeelde in zijn besluit tot deelname aan de kruistocht¹²¹, in ieder geval kunnen we vaststellen dat het hem wel politieke winst heeft opgeleverd. Zijn politieke prestige na terugkeer was duidelijk gestegen. Voor de zaak met de graaf van Loon was dat niet meer van belang. Lodewijk was al op 29 juli 1218 gestorven en hij werd opgevolgd door zijn broer Arnoud. Daarmee waren de Loonse aanspraken op Holland voorgoed van de baan¹²². Er waren echter nog meer belangen. Willem nam in april 1220 deel aan de rijksdag te Frankfurt, waar hij er onder meer in slaagde de kwestie met de graaf van Vlaanderen over het leenbezit in Zeeland bewester Schelde in zijn voordeel te beslechten¹²³. Bovendien wist hij een huwelijk te sluiten met Maria van Brabant, de weduwe van Otto IV¹²⁴. Het huwelijk heeft voor de politieke verhouding tussen Holland en Brabant geen grote gevolgen gehad. Willem stierf al in 1222 en zijn tweede huwelijk bleef kinderloos. Toch moet de betekenis van de verbintenis niet onderschat worden. Het bezegelde het politieke gewicht dat 'Willempje van Holland', de zoon van de 'grote Floris', in de loop der jaren verworven had. Cordfunke vraagt zich af of

118 Vergelijk Powell, *Anatomy*, 75, die opmerkt dat het werkterrein van Olivier van Keulen als kruistochtprediker zich concentreerde op het gebied waarin Otto IV een sterke aanhang had gehad.

119 B. Hechelhammer, 'Der Kreuzzug gegen Damietta und der Kreuzzug Friedrichs II. Die personellen Grundlagen im Vergleich', ongepubliceerde lezing, Jeruzalem 16 juli 1999. Zie verder zijn komende dissertatie (Justus-Liebig-Universität Giessen).

120 In Portugal zag men de deelname van de keizer als absolute voorwaarde voor een zinvolle onderneming: 'Presenciam eorum Terre Sancte minus fore utilem, maxime cum Romanorum rex et Romani, cum multis principibus Alemannie hoc tempore non transirent', zie de *Gesta*, 31.

121 Vergelijk A. V. Murray, 'The army of Godfrey of Bouillon, 1096-1099. Structure and dynamics of a contingent on the first crusade', *Revue Belge de philologie et d'histoire*, LXX (1992) 301-329, aldaar 313: 'In many cases the phenomenon of non-participation was also influenced by the political constellations obtaining on the eve of the crusade'. Vergelijk ook *Idem*, 'De Nederlanden en het koninkrijk Jeruzalem in de vroege twaalfde eeuw. Politieke en dynastieke belangen', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXIII (2000) 167-181.

122 Smets, *Henri*, 161.

123 Dit werd overigens op formele gronden in hetzelfde jaar nog teruggedraaid, zie *OHZ*, I, nr. 407.

124 E. Winkelmann, *Kaiser Friedrich II, Jahrbücher der deutschen Geschichte* (2 dln.; Leipzig, 1889-1897) 1,39,398-399.

hierbij romantiek in het spel is geweest, een bijzondere genegenheid voor de vrouw bij wier eerste huwelijk hij een belangrijke taak had gehad. Vervolgens concludeert hij dat 'de politieke betekenis van de verbintenis zonder twijfel de doorslag heeft gegeven'¹²⁵. Politiek moeten we hier dan wel in ruime zin nemen. Een huwelijk met een vrouw die zich ook later nog graag als 'voormalig keizerin der Romeinen' (*quondam Romanorum imperatrix*) liet aanduiden¹²⁶, kwam Willems prestige zeer ten goede. Hoezeer, blijkt wel uit het feit dat de verbintenis door Reiner van Luik als een mesalliance voor de voormalige keizerin werd aangeduid¹²⁷.

Tot besluit

In de zomer van 1217, toen Willem van Holland op weg was naar Portugal, werd in Engeland een stuk uitgevaardigd, waarin iemand opdracht kreeg een van de gijzelaars die Lodewijk van Loon in Engeland had moeten achterlaten in ruil voor de vrijlating van zijn vrouw, over te dragen aan 'graaf Willem de Maarschalk, beheerder van het koninkrijk' (*rector regni*)¹²⁸. Wat de achtergrond van de overdracht was, is niet bekend, maar in het stuk zien we als het ware de wegen van twee Willems zieh kruisen. Er waren zeker raakvlakken tussen de 'beste ridder ter wereld' en de meest ridderlijke graaf van Holland. Beiden hadden een reputatie van ridderlijke reis- en strijd lust. Ze behoorden alle twee zonder twijfel tot de 'strijdlustige lieden die in het militaire bedrijf geoefend waren' (*virī bellicosi et in re militari experti*)¹²⁹. Beiden waren ze echter ook bekwame politici, die in het ingewikkelde spel van de internationale politiek op beslissende momenten keuzen maakten die hun prestige zeer ten goede kwamen. Misschien kwamen sommige beslissingen om deel te nemen aan militaire activiteiten voort uit een ridderlijke 'zucht naar avontuur' of 'vechtlust', maar het is niet juist deze factoren af te zetten tegen 'belangstelling voor het landsbestuur' en 'nuchtere machtspolitiek'. Evenmin als Willem de Maarschalk de simpele toernooiridder is geweest die Georges Duby van hem heeft gemaakt, zomin was Willem van Holland een zorgeloze avonturier die zich om zijn landen niet bekommerde. Zelfs zijn roemrijke rol in de Vijfde Kruistocht kwam tenminste mede voort uit zakelijke politieke berekening, al blijft het moeilijk die echt van ridderlijke en religieuze overwegingen te onderscheiden.

125 Cordfunke, *Gravinnen*, 86. Zie hiervoor noot 64.

126 Hucker, *Otto IV*, 354. Cordfunke, *Gravinnen*, 87.

127 *MGHSS*, 16, 678.

128 *OHZ*, I, nr. 382.

129 Zie hiervoor noot 65.

Psychiatrische geschiedenissen

MARIJKE GIJSWIJT-HOFSTRA en HARRY OOSTERHUIS*

Tot halverwege de jaren zeventig, zo stelden Van Belzen en Vijselaar in 1991 in een historiografisch artikel¹ vast, was de geschiedschrijving van de psychiatrie in Nederland overwegend medische geschiedenis met een antiquarisch karakter. Historische studies van de psychiatrie bestonden hoofdzakelijk uit curiosa, jubileumboeken, biografische bijdragen en enkele bronnenpublicaties van de hand van enkele inspecteurs van de krankzinnigenzorg. De nadruk lag op de eigen dynamiek van de psychiatrie als betrekkelijk autonome vorm van wetenschappelijke kennisverwerving. De eigentijdse stand van zaken in de psychiatrie diende — meestal impliciet — als leidraad voor de beschrijving van het verleden. De geschiedenis van de psychiatrie werd nogal eens voorgesteld als een ontwikkeling waarin onwetendheid, bijgeloof, mishandeling en verwaarlozing plaats maakten voor toenemend wetenschappelijk inzicht en een rationele en humanitaire behandeling van patiënten.

Deze sterk naar presentisme neigende geschiedschrijving door direct betrokkenen maakte vanaf de tweede helft van de jaren zeventig plaats voor nieuw onderzoek van vooral sociale wetenschappers die een meer gedistantieerde houding innamen ten aanzien van de psychiatrie en aansluiting zochten bij de sociale en mentaliteitsgeschiedenis. Buitenlandse voorbeelden en de kritiek vanuit de anti-psychiatrische beweging op de praktijk van de inrichtingspsychiatrie deden hun invloed gelden. Revisionistische auteurs als Foucault, Szasz, Castel, Scull, Rothman en Dörner stelden de vanzelfsprekende vooronderstellingen van de psychiatrie en haar geëigende geschiedbeeld ter discussie². Hun aandacht richtte zich in het bijzonder op de etikettering van sociaal deviant gedrag als geestesziekte, de belangen en macht van de psychiatrische beroepsgroep en de bijdrage van de psychiatrie aan de disciplineren en normalisering van maatschappelijk ongewenste individuen en groepen. Hoewel Nederlandse onderzoekers indertijd ook meer oog kregen voor de maatschappelijke context van de psy-

* Met dank aan Joost Vijselaar en andere leden van de projectgroep 'De gestoorde psyche' voor hun commentaar en hulp.

1 J. A. van Belzen, J. Vijselaar, 'The historiography of Dutch psychiatry and mental health care', *History of psychiatry*, II (1991)281-288. Zie ook Wem, 'Een bloeiende historiografie in gevaar'. Over de geschiedschrijving van de Nederlandse psychiatrie', in: A. van Belzen, *Portretten en landschappen. Tekeningen uit de geschiedenis van de Nederlandse psychiatrie* (Baarn, 1994) 134-146.

2 M. Foucault, *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique. Civilisations d'hier et d'aujourd'hui* (Parijs, 1961); *Idem, Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw* (Meppel, 1975); T. S. Szasz, *The manufacture of madness. A comparative study of the inquisition and the mental health movement* (Londen, 1971); *Idem, The myth of mental illness. Foundation of a theory of personal conduct* (Londen etc., 1972); R. Castel, *L'ordre psychiatrique. L'âge d'or de l'aliéniste* (Parijs, 1976); A. Scull, *Museums of madness. The social organization of insanity in nineteenth century England* (Londen, 1979); D. J. Rothman, *The discovery of the asylum. Social order and disorder in the new republic* (Boston, 1971); K. Dörner, *Burger und Irre. Zur Sozialgeschichte und Wissenschaftssoziologie der Psychiatrie* (Frankfurt am Main, 1969).